ISSN 0037-5810

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՕՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ

ՍԻՈՆ

2022

ՕԳՈՍՏՈՍ – ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ Թիւ 8-12

ՂԴ. 94 ՏԱՐԻ – ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ISSN 0037-5810

ՍԻՈՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՕՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ

ՂԴ. 94 ՏԱՐԻ – ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՅ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ
ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

2022	ՕԳՈՍՏՈՍ – ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ	ԹԻՒ 8–12
2022	AUGUST – DECEMBER	№ 8–12

SION

A QUARTERLY OF RELIGION, LITERATURE AND PHILOLOGY
OFFICIAL PUBLICATION OF THE
ARMENIAN PATRIARCHATE, JERUSALEM

VOL. 94

ST. JAMES PRESS
JERUSALEM

Իրաւատէր՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեան,
Հայ Պատրիարք Երուսաղէմի

Proprietor: His Beatitude Archbishop Nourhan Manougian
Armenian Patriarch of Jerusalem

Գլխաւոր խմբագիր՝ Տ. Ներսեհ Աբեղայ Ալոյեան
Editor in Chief: Father Nerseh Aloyan

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՓՈԽԱՆ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆԻ

ՆԵՐՍԵՀ ԱԲԳ. ԱԼՈՅԵԱՆ

«Ճանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ... 325

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՎԱՐԴՈՒՀԻ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

Արիստակէս Լաստիվերցու «Պատմութեան» գրաբար եւ աշխարհաբար բնագրերի բառապաշարը 327

ՎՈՎԱ ԱՐԶՈՒՄԱՆԵԱՆ

Պատմութեան եւ կոմպոզիցիոն պատկերի հատուող զուգահեռները ժամանակակից վէպում եւ ասքում 333

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ՍԱՄՈՒԷԼ Ծ. ՎՐԴ.

- Քննող աչքը 341

- Տաճարն Աստուծոյ 342

- Քարեր Սիոնի 343

ՄԱՍԵԱՅ ԽԱՉՎԱՐԴ

Հայոց ողբ 344

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՐՄԻՆԷ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ

Մանչէստրի Հայ համայնքը Ղեւոնդ Վարդապետ Փիրղալէմեանի հոգեւոր առաջնորդութեան տարիներին (1873-1878) 345

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՑ, ՏԻՐՈՒՀԻ ՍԻՐԵԿԱՆԵԱՆ

Թիֆլիսի հայկական տպարանների հոգեւոր բնոյթի հրատարակութիւնները (1824-1870 թուականներ) 355

ՄԻՋՆԱԴԱՐԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՎԱԼՏԵՐ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

Հայ միջնադարեան համալսարանները 360

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՆԵՐՍԵՀ ԱԲԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ

Ընդհանուր բովանդակութիւն «Սիոն»-ի (2006-2014), (Շար. 8) 365

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

REVD. FR. ZAVEN ARZOUMANIAN, PhD

Theft and return of 23 parchment manuscripts of Jerusalem (1966-1967) 376

ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ

ՄՀԵՐ ՔՈՒՄՈՒՆՑ, ՍԱԹԵՆԻԿ ԽՈՒՐՇՈՒԴԵԱՆ

Հին Գորիսը, տեղագրութեան կեղծ թէզը եւ նորայայտ արձանագրութիւնները 379

ՍԱԹԵՆԻԿ ԽՈՒՐՇՈՒԴԵԱՆ
Տեղ գիւղի պատմական յուշարձանները եւ նորայայտ վիմագրերը 393

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԴՈԿՏ. ԱԲԷԼ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ
Վկայութիւններ Ը. դարէն. Հայ առաջին կին շարականագիրները 414

ՅՈԲԵԼԵԱՆ

ՆԵՐՍԵՀ ԱԲԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ
Զօն Ծերենցի խնկելի յիշատակին
(Ծննդեան 200-ամեակի առթիւ) 418

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ

ՏՕՔԹ. Յ. ԹՕՓՃԵԱՆ
Տելիչեան խնդիրը, Ս. Գիրք եւ Բաբելոն (Մաս ԺԱ. - ԺԲ.), (Շար. 8) 437

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ

ՆԵՐՍԵՀ ԱԲԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ

- Ն.Ա.Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի ցաւակցական գիրը Երեւանի «Սուրմալու» առեւտրի կեդրոնի մէջ տեղի ունեցած պայթումի հետեւանքով զոհուած մեր հայրենակիցներու հարազատներուն 443

- Տարեկան գիշերային ուխտագնացութիւն դէպի Ս. Աստուածամօր տաճար 443

- Հոգեւոր պետերու հերթական այցը Սուրբ Յարութեան տաճարի յատակի եւ հիմերու նորոգութեան եւ ամրացման վայր 443

- Ս. Պատարագ Ս. Յարութեան տաճարի Երաշխաւոր Ս. Աստուածածնի մատրան մէջ 444

- Վերամուտ Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանի 2022-2023 ուս. տարւոյ 444

- Վերամուտ Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի 2022-2023 ուս. տարւոյ 445

- 44-օրեայ պատերազմի ընթացքին վիրաւորուած հերոս զինուորներու երկրորդ եւ երրորդ խումբերու այցը պատրիարքարան 445

- Տարեկան ուխտագնացութիւն դէպի Ռամլէի Սուրբ Գէորգ վանք 446

- Մասնաւոր Հոգեհանգստեան կարգ Հայ-Ատրպէյճանական սահմանին զոհուած քաջարի զինուորներու հոգիներու հանգստութեան համար 446

- Հելէն եւ Էտուարտ Մարտիկեան թանգարանի վերաբացում 446

- Իսրայէլի կրօնական համայնքներու ներկայացուցիչները հռչակագիր ստորագրած են 448

- Սուրբ Երկրի մէջ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքին

զոհուած զինուորներու յիշատակի օր 448

- Տարեկան ուխտագնացութիւն դէպի Յոպպէի Սուրբ Նիկողայոս Հայոց վանք 449

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍՐԿ. ԽՈՒՏԱՎԵՐՏԵԱՆ

Եկեղեցականք - Բեմականք 450

ԿՈՐԻՒՆ ՎՐԴ. ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ

Պաշտօնականք 455

ՍԵՒԱՆ ԱՐՔ. ՂԱՐԻՊԵԱՆ

Բարեպաշտական նուէրներ 2022 տարւոյ 458

ԱՆՆԱ ԿԷՃԷՔՈՒՇԵԱՆ

Ս. Աթոռոյս Կիլպէնկեան Մատենադարանը շնորհակալութեամբ ստացած է հետեւեալ գիրքերը 461

Յանկ նիւթոց 2022 տարւոյ 467

Յօդուածագիրներու ուշադրութեան 472

ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԻՆ ԳՈՐԻՍԸ, ՏԵՂԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԵՂԾ ԹԷՋԸ ԵՒ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մուտք

*Հին Գորիս (բարբառային՝ ԿյՕրէս) կամ ինչպէս տեղացիներն են ներկայումս անուանում Գորիս գիւղը գտնւում է Գորիս քաղաքից դէպի արեւմուտք՝ Վարարակ գետի ձախ ափին: Գորիս տեղանունը առաջին անգամ յիշատակւում է ուրարտական արքայ Ռուսա I (մ.թ.ա. 735-713 թթ.) արձանագրութեան մէջ՝ իններորդ տողում՝ «...Գուրիայեան երկիրը...»: Ռուսա I-ը մ.թ.ա. 715 թ.-ին է ձեռնարկել արշաւանք դէպի Գեղարքունեաց ծովի արեւելեան հատուած եւ նուաճել 23 երկրներ, որոնցից մէկը եղել է Գորիսը՝ Գուրիայան: ԿյՕրէս-Գորիս տեղանուան[1] մէջ պահպանուած է հնդեւրոպական բնիկ ձեւը՝ *g'heu- *g'hou̯oro-՝ ձոր>գոր || կ'Օր /*g'ĥou-ro/[2]: Ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ Սիւնիքի տեղանունների մեծ մասը նախապէս ունեցել է ոչ թէ յատկանուան արժէք, այլ հասարակ անուան նշանակութիւն եւ մատնանշել է աշխարհագրական տարածք կամ տարածքը բնորոշող յատկանիշ: Դրանից յետոյ միայն այդ անունները ճանաչողական լայն նշանակութիւն են ստացել, վերածուել յատուկ անունների, համեմատել՝šur-(-(i)n)-ul(-i)> Շոռնոխ «ջրերի աշխարհ, հեղեղուտ, խոնաւ վայր»[3]: Հնարաւոր է, որ ուրարտական շրջանում կամ դրանից յետոյ միայն հնդեւրոպական ծագմամբ *g'hou̯oro- ձոր բառը ստացած լինի տեղանուան նշանակութիւն՝ **Գուր-իա** (KURGur-ia): Աշխարհագրօրէն Գորիսը գտնւում է մեծ ձորում՝ ընդգրկելով Զագեձոր-Զանգեզուրի ձորագանգուածի փոքր ձորերից մէկում, ինչպէս Ծակեձոր, Զագեձոր, Հալիձոր եւ այլն: *G'hou̯oro- արմատից են ծագում ոչ միայն Գորիսը, այլեւ Կորուն (բնակավայր Գորիսի շրջանում), Կուրիսը (բնակավայր Մեղրիի շրջանում): Կարծում ենք, որ յուն. χῶρος «1. տեղ, տեղանք, 2. արանք, միջեւ եղած տարածութիւն, 3. շրջան, երկիր, 4. գիւղ, 5 հողատարածք»[4], սանս. दरी (darI) «ձոր, հովիտ», պրսկ. درّه (darre) «ձոր, կիրճ, հովիտ», հայ. ձոր բառերը ունեն նոյնական ծագում՝ հնդեւրոպերէնում՝ ***g'hou̯(o)ro-**: Յետագայում Ստեփանոս Օրբելեանը Հաբանդ գաւառի հին ցուցակում գիւղը յիշատակում է Գորայք անունով[5], որտեղից պարզ է դառնում, որ Գորիս տեղանուան **գոր** արմատը նշանակում է «ձոր», իսկ վերջադիր **իս**-ը առաջացել է հայերէնի **-այք** վերջաւորութիւնից՝-այք=այ>է, ք>ս, է>ի=իս՝ Գոր-իս՝«ձորեր»՝ Գորայք > Կորէս*

---

[1] Գորիս տեղանուան ստուգաբանութիւնը ամբողջական կարելի է տեսնել՝ **Մ. Քոմանց**, «Գորիս» տեղանուան ստուգաբանութիւն, Գիտական յօդուածների ժողովածոյ (Հ. Աճառեանի անուան լեզուի ինստիտուտ), «Ասողիկ» հրատ., Երեւան, 2016, էջ 378-396:

[2] **J. Pokorny**, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I, II bend (II Auflage), München: Francke Verlag, Bern, 1959, Band, II, f. 45-47.

[3] Այս մասին տե՛ս՝ **Մ. Քոմանց**, Պատմական Սիւնիքի Բաղ գաւառի Շոռնոխ բնակավայրը (ստուգաբանութեան փորձ), «Էջմիածին», թիւ ժ., 2021, էջ 50-66:

[4] **И. Х. Дворецкий**, Древнегреческо-русский словарь (том I, II), Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1958, том II, с. 1794.

[5] Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ II, Գորիսի, Սիսիանի եւ Ղափանի շրջաններ, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարեան, Երեւան, 1960, էջ78:

> Գորիս || Կörէս։

Հին Գորիս բնակավայրի տեղադրութեան շուրջ

Ղ. Ալիշանի «Սիսականի»[6] մի հատուածը մեծ շփոթութիւն է առաջացրել շատ հեղինակների շրջանում՝ սկսած Ե. Լալայեանից, մինչեւ մեր օրերը։ Սխալ թարգմանութիւնը կամ ընթերցելը առաջ է բերել մի թիւր կարծիք, ըստ որի՝ հին Գորիսը գտնուել է Վերիշէն գիւղի տեղում։ Ահա հատուածը գրաբարով[7].

Լուաք զաւանդութիւն պատմչին Սիւնեաց վասն Զաքայ նահապետի ի զարմէ Սիսակայ՝ նախ աստ բնակելոյ, և շինողի Հաբանդայ բերդին, որ յետոյ յիւր անուն՝ յորմէ և սահմանքն՝ կոչեցաւ Զագեձորոյ բերդ, և ընդ նշանաւոր բերդորէից Սիւնեաց դասի ի կարգին, թէպէտ ոչ յիշի յետոյ ի պատմութեան, և հաւանելի է լինել ի սահմանս հնոյն Կորէսի, որ կայ առ եզերբ ջրոյն յաջմէն իբր երիւք մղոնաք ի Մ. Հա. նորոյ աւանին, ի 4780՝ բարձու. զի և վասն հնաշէն դաստակերտին ասէ պատմիչն, «Շինեալ ի վերայ գետոյ միոյ, կոչէ յիւր անուն զձորն» Զագեձոր, և զբերդն՝ Զագեձորոյ բերդ»։ Ի գեղեցիկ

«Լսեցինք Սիւնեաց պատմիչի աւանդութիւնը Զագ նահապետի մասին՝ Սիսակի զարմից, նախ այստեղ բնակուելու եւ Հաբանդ բերդի շինողի [մասին], որ յետոյ իր անունով (որից եւ սահմանները) կոչուեց Զագեձորի բերդ եւ դասւում է Սիւնեաց նշանաւոր բերդերի կարգում, թէպէտ յետոյ չի յիշւում պատմութեան մէջ. եւ պէտք է համաձայնուել, որ եղել է հին Կորէսի սահմաններում, որ աջից ջրի եզրին է, նոր աւանի հիւսիս-արեւմուտքում՝ մօտ երեք մղոնով, 4780՝ բարձրութեամբ։ Եւ պատմիչը հնաշէն դաստակերտի մասին ասում է. «Շինելով մի գետի վրայ՝ իր անունով ձորը կոչում է Զագեձոր, եւ բերդը՝ Զագեձորի բերդ»»[8]։

1. Այստեղ բառացի է թարգմանուած «եւ պէտք է համաձայնուել» հատուածը, որ պէտք է լիներ «հաւանաբար «կամ» հաւանաբար եղել է»՝ «եւ հաւանելի է»։

2. «...որ յետոյ իր անունով (որից եւ սահմանները) կոչուեց Զագեձորի բերդ» նախադասութեան բնոյթով որոշիչ լրացումներն են՝ «որ եղել է հին Կորէսի սահմաններում», «որ աջից ջրի եզրին է», [որ] «նոր աւանի հիւսիս-արեւմուտքում՝ մօտ երեք մղոնով, 4780՝ բարձրութեամբ» [է գտնւում], այսինքն՝ սրանք «Զագեձորի բերդ» անդամի որոշիչ լրացումներն են։ Պայմանականօրէն փոխակերպելով՝ այսպէս կը ստացուի՝ «...հին Կորէսի սահմաններում եղած եւ աջից ջրի եզրին գտնուող Զագեձորի բերդ[ը]՝ նոր աւանի հիւսիս-արեւմուտքում՝ մօտ երեք մղոնով, 4780՝ բարձրութեամբ [գտնուող]»։

3. Ահա թարգմանութեան գծապատկերը՝

---

[6] **Ղ. Ալիշան**, Սիսական։ Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1893, էջ 261։

[7] Այս մասին կարելի է տեսնել՝ www.sarc.am.

[8] Հատուածի թարգմանութիւնը՝ ըստ է. Մկրտչեանի («Սիւնիքի հայագիտական հանդէս», Գորիս, թիւ 4-5, 2011, էջ 33-44, 42-50)։

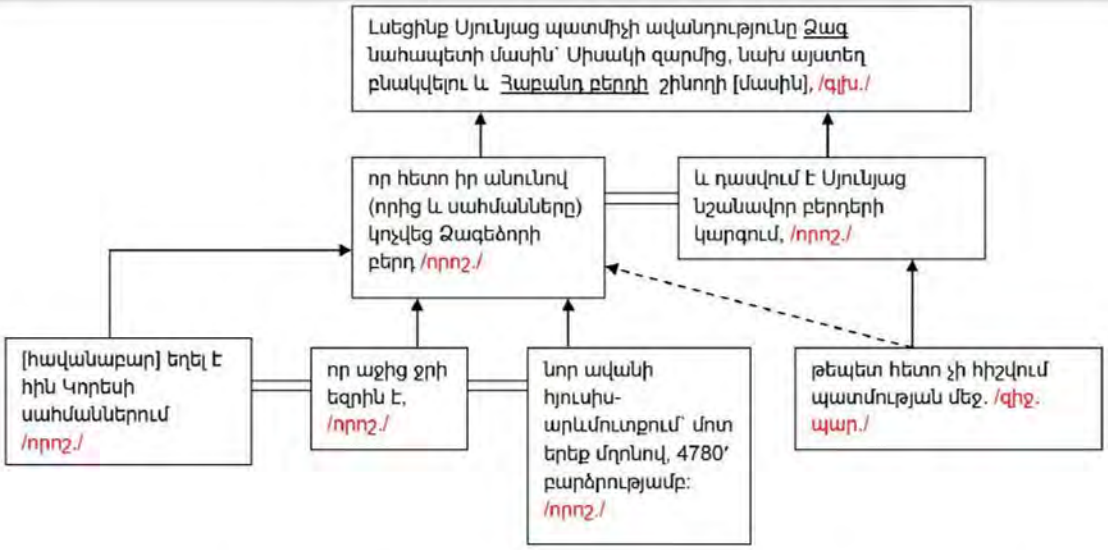

4. Նոյն հեղինակը՝ Ղ. Ալիշանը, որ Զանգեզուրը եւ Զագեձորը նոյնացնում է, աշխատութեան մէջ՝ նոյն տեղում, բերում է այս նկարը՝ Կորէս=Զանկեազոր գրութեամբ։

73. Կորէս — Զանկեազոր.

5. Ղ. Ալիշանի «Սիսականում» միայն այս հատուածն է, որ կռուան է հին Գորիսը Վերիշէնում տեղադրելու կարծիքի համար։ Միւս բոլոր մասերում՝ առանց բացառութեան, հին Գորիսը Կörէս=Գորիս գիւղ վայրում է։ Խորհրդային շրջանում՝ 20-րդ դարի առաջին քառորդում, հետեւելով Ե. Լալայեանի սխալ կարծիքին (աւելորդ ենք համարում յղումը Ե. Լալայեանից), Վերիշէնը համարել են Հին Գորիս, նոյնիսկ անձնագրերում, վարչական որոշ փաստաթղթերում եւ երթուղային աւտոպուսի վրայ գրուած էր Հին Գորիս։ Սխալը արագօրէն կանխուել է, գիւղը վաստակել է ժողովրդական իր անուանումը՝ վերին շէն՝ Վերիշէն։

6. Զագեձորի բերդը, ըստ Ղ. Ալիշանի, գտնւում է հիւսիս-արեւմուտքում, այլ ոչ

թէ արեւելքում, ինչպէս սխալմամբ տեղադրում են. «...կայ առ եզերբ ջրոյն յաջմէն իբր երիւք մղոնք ի Մ. (արեւմուտք) Հս. (հիւսիս) նորոյ աւանին...»։

7. Հին եւ Նոր Գորիսները իրենց տեղում են շուրջ 5000 տարի եւ առանց ընդհատումների կրում են բնիկ ժողովրդի բարեբեր գոյութիւնը։ Ներկայիս Կյորէսի եւ Գորիսի գտնուելու վայրը հարց դարձնելը, ուսումնասիրութեան ասպարէզ հանելը պատմագիտական կեղծ թէզ է, եւ չենք կարող ասել, թէ ինչ նպատակ է հետապնդում։

Հին Գորիսի նորայայտ վիմական արձանագրութիւնները

Անդրադարձանք Հին Գորիսի տեղադրութեանը վերաբերուող հարցերին, որին կը յաջորդի մեր յօդուածի երկրորդ նպատակը՝ Հին Գորիսի վիմական արձանագրութիւնների վերծանութիւնն ու դրանց կարեւորութիւնը պատմական տուեալ ժամանակաշրջանի համար։ Հին Գորիսի վիմական աշխարհին անդրադարձել է Ս. Բարխուդարեանը, ով Սիւնիքում կատարած իր հետազօտութիւններն ամբողջացրել է «Դիւան հայ վիմագրութեան» մատենաշարի երկրորդ պրակում։ Վիմագրագէտը բնակավայրի տարածքից վերծանել եւ հրատարակել է ութ արձանագրութիւն, որոնցից մէկը մէջբերել է Եր. Լալայեանի կատարած ուսումնասիրութիւնից[9]։ Մեր նպատակն է գրառել մատենաշարից ինչ-ինչ պատճառներով դուրս մնացած վիմագրերը։

Հին Գորիսը՝ ներկայիս Գորիս գիւղը, մելիքանիստ էր։ Դա ենթադրում է, որ Գորիսը երկրամասի կեդրոն էր, որտեղ վարչաիրաւական հարցեր էին լուծւում։ Միջնադարեան Հայաստանի պարսկահպատակ վայրերում մելիքները համարւում էին կալուածատէր-հողատէրեր (ملك || maleq), իսկ այն բնակավայրերը, որտեղ նստում եւ կառավարում էին մելիքները, փաստօրէն, շրջկենտրոնի կարգավիճակ ունէին։ Առայժմ մեզ յայտնի է, որ Գորիսի առաջին Մելիքը Պաղրի որդի Օհանն էր, ով Փանահ խանից իր տիտղոսը ստացել էր Ղարաբաղի Մելիք-Շահնազարի միջնորդութեամբ եւ Գորիս, Խոտ, Շնհեր, Հալիձոր, Քարահունջ, Ալիղուլիքենդ, Մաղանջուղ, Կորու գիւղերում մելիք հաստատուելով՝ եկել էր կառավարելու։ Նա նախ բնակութիւն է հաստատել Ծակերի ձորում, ապա 1870 թուականին Վարարակ գետի աջ ափին հիմնել է Նոր Գորիսը եւ տեղափոխուել այնտեղ[10], իսկ Հին Գորիսը մնաց որպէս թաղամաս՝ մտնելով քաղաքի շրջագծի մէջ։ Յետագայում, այլ գրաւոր աղբիւրներում կարդում ենք, որ Գորիսում մելիքական տոհմը ծագել է աւելի վաղուց[11]։ Այսպէս, հին Գորիսից հիւսիս, ձորի մէջ, մի կիսաւեր մատուռի ճակատակալ քարին արձանագրուած է. ԹԻՒ ՌԺԴ ...ԵՍ ՄԵԼԻՔ ԷԳԱՆ ԿԱՌՈՒՑԻ...[12]։ «Դիւանում» տեղ գտած մէկ այլ արձանագրութեան համաձայն. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՌՆ ՄԵԾԻ ՄԵԼԻՔ ՈՀԱՆ Մ[Ա]ԼԽԱՍԻՆ ՈՒ ՄԻՐԻՆ, ՈՐ ԵՂԵՒ ԹՎԱԿԱՆԻ ԱՄԻՆ ։ՌԻԱ։- ԻՆ (1572 թ.)[13]։ Կարելի է ենթադրել, որ Գորիսի առաջին մելիքը նոյնպէս կրել է Օհան անունը։ Մեծ Օհանին կոչել են նաեւ Բաբուռ[14] Օհան։[15]

Փաստօրէն՝ հիմնուելով վիմական արձանագրութիւնների վրայ, ենթադրւում է, որ մելիքական տոհմը Գորիսում սկիզբ է առնում XVI դարից[16]։ Ե. Լալայեանի յիշատակած Մելիք Օհանի որդիները կրում են Յօսէփ եւ Սէին [Հուսէին] անունները, յետա-

[9] ԴՀՎ, պրակ II, էջ 80, արձ. 232։
[10] Ե. Լալայեան, Ազգագրական հանդէս, II տարի, Դ գիրք, № 2, Թիֆլիս, 1898, էջ 8-11։
[11] Ս. Խանզադեան, Հայրենապատում, հատ. 2, Երեւան, 1981, էջ 181։
[12] Ա. Բակունց, Երկերի ժողովածոյ, հատ. 3, Երեւան, 1982, էջ 480։
[13] ԴՀՎ, Պրակ II, էջ 80, արձ. 235։
[14] Հաւանաբար «Բաբուռ»-ը մականուն է, որը պարսկերէն նշանակում է «վագր»։
[15] Ս. Հախուերդեան, Գորիսի ամփոփ պատմութիւն, Ջանգակ, Երեւան, 2005, էջ 164։
[16] Նոյն տեղում, էջ 121։

գայում այս Հուսէինից էլ սերում է Հուսէինեան նշանաւոր ազգանունամբ տոհմը, որոնց մասին հանգամանօրէն կը տեղեկացուի վիմական անտիպ արձանագրութիւնների միջոցով։ Ըստ տեղեկութիւնների, այս տոհմի ժառանգները Սիբիր աքսորուելուց յետոյ, ներկայումս բնակւում են Մոսկուայում։ Յետագայում նրանց նախաձեռնութեամբ եւ միջոցներով է կառուցուել Գորիսի Սբ. Գր. Լուսաւորիչ եկեղեցին[17]։

Այսպէս, 1765 թուականին Պաղրի որդի Մելիք Օհանը կառուցում է գիւղի ձորամիջեան Սբ. Մարտիրոս եկեղեցին՝ իր եւ հօր յիշատակին, հարաւային մուտքի բարաւորին թողնելով հետեւեալ շինարարական արձանագրութիւնը. ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՄԷԼԻՔ / ՈՀԱՆԻՆ ԵՒ ԻՒՐ ԾՆՈՂԱՅՆ / ՊԱՂԸՐԻՆ ԹՎԻՆ։ ՌՄԺԴ[18]։ (1765)

Գորիս գիւղի հարաւային հատուածում՝ Գիւնէյ կոչուող թաղամասում, գտնւում է Սբ. Հռիփսիմէ եկեղեցին նկ. (1), որի կառուցման նախաձեռնողը եղել է Մելիք Օհանը[19]։ Եկեղեցու հարաւային մուտքի բարաւորի շինարարական արձանագրութիւնը հետեւեալն է. ՅԻՇԱՏ[Ա]Կ Է ԵԿԵՂԵՑԻՍ / ՊԱՂԸՐԻ ՈՐԴԻ ՄԵԼԻՔ ՕՀԱՆԻՆ / ԹՎ[Ի] Ն ՌՄԻԵ (1776)[20] (նկ.1)

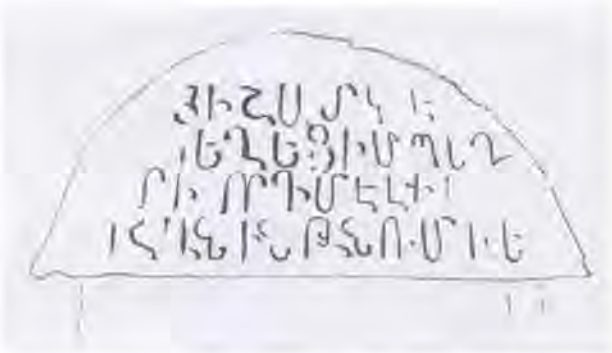

Եկեղեցին ունի երկու մուտք՝ հարաւից եւ արեւմուտքից։ Եկեղեցուն հիւսիսային կողմից կցուած են երկու սենեակ, որոնցից մէկի մուտքը եկեղեցու ներսից է, միւսինը՝ դրսից։ Ներսի սենեակը հաւանաբար ծառայել է իբրեւ աւանդատուն։

Մեր կատարած ուսումնասիրութեան արդիւնքում ի յայտ են եկել մեծ թուով նոր արձանագրութիւններ ինչպէս եկեղեցու տարածքում, այնպէս էլ մատուռի շուրջը տարածուած միջնադարեան գերեզմանոցում, որտեղ պահպանուել են մելիքական տոհմի բազմաթիւ ներկայացուցիչների տապանաքարեր։ Այն ներկայացնում ենք ստորեւ.[21]

Սբ. Հռիփսիմէ եկեղեցու բակի վիմագրերը.

1. **Տապանաքար.** եկեղեցու բակում, հարթ, կոտրուած, 6 տող.

---

[17] Նոյն տեղում, էջ 163։

[18] Դիւան II, էջ 80, արձ. 232։

[19] Մելիք Օհանի անուան հետ է կապուած նաեւ Սբ. Հռիփսիմէ եկեղեցուց ոչ հեռու գտնուող մելիքական ապարանքը, որի մասին իր «Գորիսի մելիքական ապարանքի պեղումները» յօդուածի մէջ հանգամանօրէն անդրադարձել է հնագէտ Արման Նալպանտեանը (այս մասին տե՛ս՝ Ա. Նալպանտեան, Գորիսի մելիքական ապարանքի պեղումները, Սիւնիք կրթութեան եւ մշակոյթի օջախ, Երեւան, 2019, էջ 167-185։

[20] **Գ. Ստեփանեան**, Դիտարկումներ Գորիսի մելիքութեան հիմնադրման եւ առաջին մելիքի՝ Մեծ Մելիք Օհանի եւ նրա որդու՝ Բաղրի վիմագրական արձանագրութիւնների շուրջ։ Հայագիտութիւն Սիւնիք, 2019, № 1(13), Երեւան, էջ 41։

[21] Ծանօթ. Մելիք Օհանի եւ Հուսէինեան տոհմի խաչքարերի եւ տապանաքարերի արձանագրութիւններին անդրադարձել է Ս. Բարխուդարեանը։ Դիւան II, էջ 80, 81 արձ. 232, 233, 234, 235, 237։

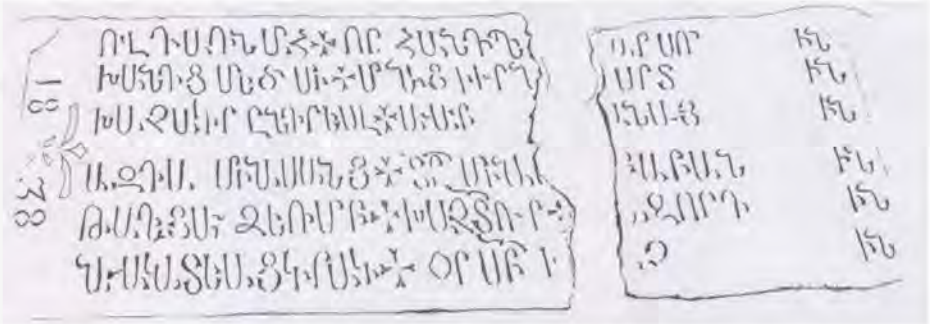

ՈՎ ԴԱՌՆ ՄԱՀ ՈՐ ՀԱՆԴԻՊԵԱՐ ՍՈՐԻՆ / ԽԱՆԻՑ ՄԵԾ ՄԻ ՄՆԱՑ ԻԻՐՆ ՍՐՏԻՆ / ԽԱԶԱԿԻՐ ԸՆԴՐԵԱԼ ԱՎԱՔ ՔԱ [ՀԱ] ՆԱՅԻՆ / ԱՋԳԱՎ ՄԻՆԱՍԱՆՑ [ՏՐ] ՄԻՆԱ[Ս] [Մ]ԻԱԲԱՆԻՆ / ԹԱՂԵՑԱԻ ՁԵՌ [Ա] ՄԲ ԽԱՋ[Ա]ՏՈՒՐ [Յ]ԱՋՈՐԴԻՆ / ՆԱԻԱԿԱՏԵԱՑ ԿԻՐԱԿԻ ՕՐ ՍԲ Խ[Ա]ՁԻՆ (1838)[22]: *(նկ.2)*

2. ***Տապանաքար.*** *եկեցեցու հարաւային պատի տակ, 2 տող.*

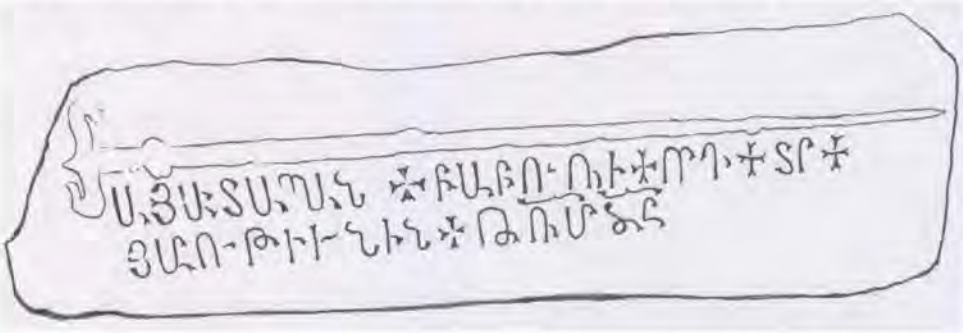

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱԲՈՒՌԻ ՈՐԴԻ ՏՐ / ՅԱՐՈՒԹԻՆԻՆ Թ[Վին] ՌՄ ԾԸ (1809): *(նկ.3)*

3. ***Տապանաքար.*** *բեկոր եկեղեցու հարաւային պատի տակ, նախորդի կողքին, 2 տող.*

ՄԻ ՈՐԴԻ Տ[Ր] / Թվին [...]: *(նկ. 4)*

4. ***Տապանաքար.*** *բեկոր, 3 տող.*

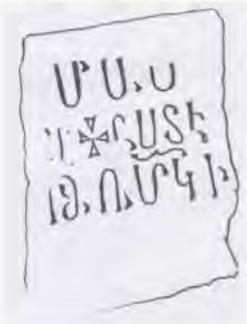

ՄԱՍ / [Տ]Ր ԸՍՏԷ [ՓԱՆ] / Թվին ՌՄԿԻ (1811): *(նկ.5)*

Ներկայացնում ենք գիւղի միջնադարեան գերեզմանոցում տեղ գտած տապանաքարերի արձանագրութիւնները.

[22] Տէր Մինասանց տոհմական գերեզմանատունը գտնում է Հին Գորիսի միջին գերեզմանատանը, որոնց տապանագրերին կ՝անդրադառնանք սոյն յօդուածում:

5. ***Տապանաքար.*** *հարթ, 5 տող.*

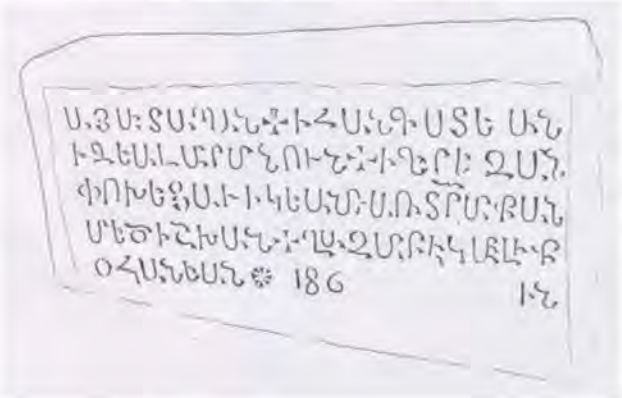

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Ի ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ / ԻՋԵԱԼ ՄԱՐՄՆՈՒՆ Ի ԳԵՐԵԶՄԱՆ / ՓՈԽԵՑԱՒ Ի ԿԵԱՆՍ ԱՌ ՏՐ ԱՐՔԱՆ / ՄԵԾ ԻՇԽԱՆ ՂԱԶԱՐ ԲԷԿ ՄԷԼԻՔ / ՕՀԱՆԵԱՆ 186 .ԻՆ: *(նկ.6).*

6. ***Տապանաքար.*** *հարթ, 5 տող.*

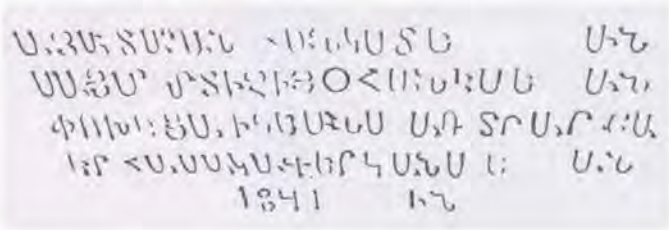

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԿՍՏԵԱՆ / ԱՅՍՄ Մ[ԿՐ] ՏԻԶԻ ՅՕՀԱՆԷՍԵԱՆ / ՓՈԽԵՑԱ Ի ԿԵԱՆՍ ԱՌ ՏՐ ԱՐՔԱ / ԷՐ ՀԱՍԱԿԱՎ ԵՐԿԱՆՍԵԱՆ / 1841 ԻՆ: *(նկ.7)*

7. ***Տապանաքար.*** *հարթ, 5 տող.*

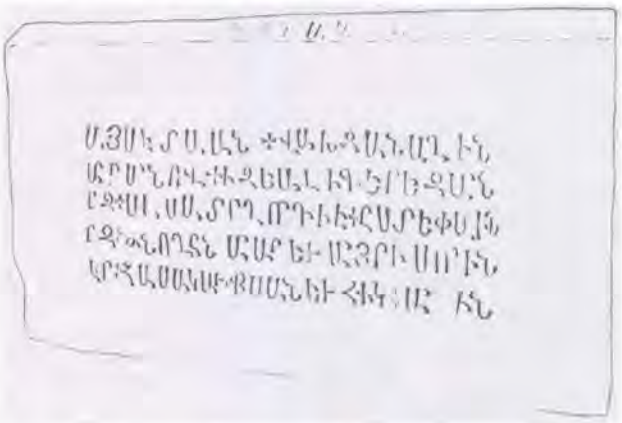

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԱԽՃԱՆՈՂԻՆ / ՄԱՐՄՈՎ ԻՋԵԱԼ Ի ԳԵՐԵԶՄԱՆ / ԸՋ ՍԱ ՍԱՏ [Ա]Ր[Ո]Ղ ՈՐԴԻ Է ԸՍՏԵՓԱՆԻՆ / ԸՋ ԾՆՈՂԸՆ ԱՐԱՐ ԵՒ ՄԱՅՐ Ի ՍՈՐԻՆ / ԷՐ ՀԱՍԱԿԱՒ ՔՍԱՆ ԵՒ ՀԻԿ ԱՄԻՆ: *(նկ. 8)*

8. ***Տապանաքար.*** *հարթ, 5 տող.*

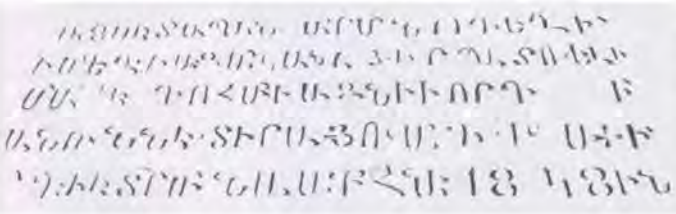

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐՄՆՈ ԴԵՂԻ՝ / ԻՄ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ ԵՒ ՅՈՒՐ ՊԱՏՈՒԵԼԻ / ՄԱՍՆ Է ԴՈՀՄԻ ԱՋՆԻՒ ՈՐԴԻ՝ / ԱՆՈՒՆՆ Է. ՏԻՐԱՑՈՒ ՍԱՐԳԻՍԻ՝ / ՈՐԴԻ Է ՏՐ ՄԻՆԱՍ Ք[Ա]Հ[Ա]ՆԱ[Յ]Ի 1848 ԻՆ: *(նկ.9)*

9. ***Տապանաքար.*** *հարթ, 2 տող.*

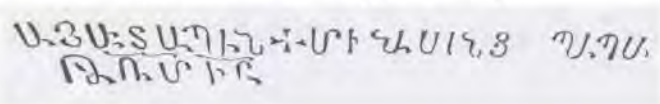

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԻՆԱՍԱՆՑ ՊԱՊԱ / ԹՎ [ԻՆ] ՌՄԻԸ (1779): *(նկ.10).*

10. ***Տապանաքար.*** *հարթ, 4 տող.*

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԻՆԱՍԱՆՑ ՊԱՊՈՒ ՈՐ / ԴԻ ՍԱՐԳԻՍԻՆ ԵՒ ԻՒՐ ԿՈՂԱԿԻՑ Ա / [Զ]ԻՋԻՆ ՈՐ Է ՏՈՒՍԴՐ ՄԵԼԻՔ ՕՀԱՆԻ / 1841 ԻՆ: *(նկ.11)*

11. ***Տապանաքար.*** *հարթ, 3 տող.*

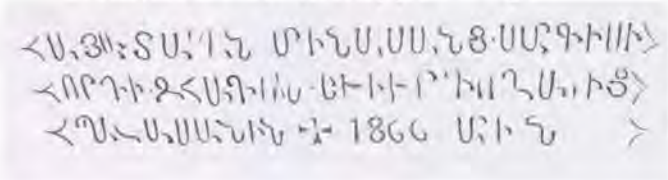

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԻՆԱՍԱՆՑ ՍԱՐԳԻՍԻ / ՈՐԴԻ ՋՀԱ [ՆԳ ԻՒՐԻՆ ԵՒ ԻՒՐ ԳՈՂԱ [կ]ԻՑ / ՊԱԼԱՍԱՆԻՆ 1866 ԱՄԻՆ: *(նկ.12).*

12. ***Տապանաքար.*** *հարթ, 3 տող, թուականը եղծուած.*

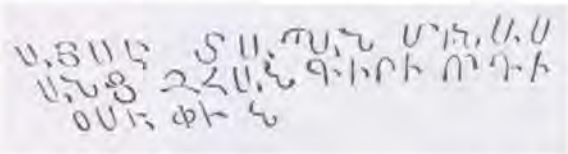

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԻՆԱՍ / ԱՆՑ ՋՀԱՆԳԻՐԻ ՈՐԴԻ / ՕՍԷՓԻՆ [...][23]: *(նկ.13)*

13. ***Տապանաքար.*** *հարթ, 2 տող.*

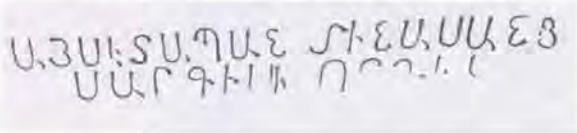

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԻՆԱՍԱՆՑ / ՍԱՐԳԻՍԻ ՈՐԴԻ [...]: *(նկ.14).*

14. ***Տապանաքար.*** *հարթ, 4 տող.*

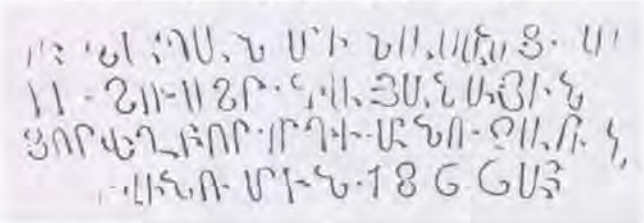

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԻՆԱՍԱՆՑ Ս[ԱՐ] / ԳԻ [ՍԻ] ՏՈՒՍՏՐ ԳԱՅԱՆԱՅԻՆ / ՅՈՐԵՂԲՈՐ ՈՐԴԻ ՄԱՆՈՒՋԱՐԻՆ / ԹՎԻՆ ՌՄԻՆ. 1866 ԱՄԻՆ: *(նկ. 15)*

15. ***Տապանաքար.*** *հարթ, 4 տող.*

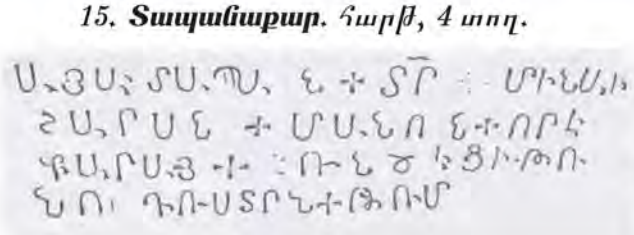

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Տ̄Ր ՄԻՆԱ [Ս]Ի / ՀԱՐՍՆ ՄԱՆՈՆ ՈՐ Է / ՔԱՐԱՅՈՒՆՃԷՅԻ ԹՈՒ / ՆՈՒ ԴՈՒՍՏՐՆԴԹՌՄ (1751): *(նկ. 16)*

16. ***Տապանաքար.*** *հարթ, 5 տող.*

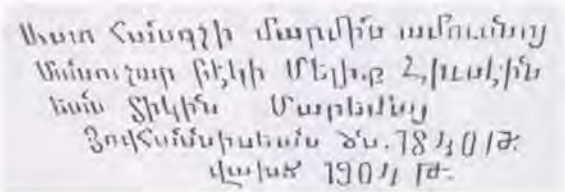

ԱՍՏ ՀԱՆԳՋԻ ՄԱՐՄԻՆ ԱՄՈՒՍՆՈՅ / ՄԱՆՈՒՋԱՐ ԲԷԿԻ ՄԵԼԻՔ ՀԻՍԷԻՆ / ԵԱՆ ՏԻԿԻՆ ՄԱՐԵՄԱՅ / ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ ԾՆ. 1840 Թ. / ՎԱԽՃ 1904 Թ.[24]: *(նկ. 17)*

---

[23] Արձանագրութեան թուականը եղծուած է, բայց ելնելով արձանագրութեան բովանդակութիւնից՝ կարելի է ենթադրել, որ Օսէփը նախորդ արձանագրութեան մէջ տեղ գտած Ջհանգիրի որդին է:

[24] Արձանագրութեան մէջ ամփոփուած Մանուչար Բէկը Մելիք Հուսէինի թոռն է, Մելիք Թունիի (Յարութիւնի) որդին: Մելիք Թունին Ջանգեզուրում առաջին անգամ մտցրեց կարտոֆիլի մշակումը: Տե՛ս Եր. Լալայեան, Երկեր, Դ, Երեւան, 2021, էջ 125:

17. ***Տապանաքար.*** *հարթ, 2 տող.*

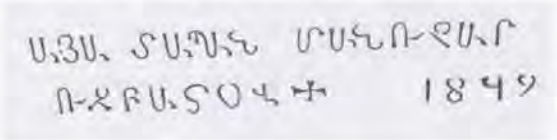

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՆՈՒՉԱՐ / ՈՒՉԲԱՏՕՎ 1849: *(նկ.18)*

Տէր Մինասանց տոհմական գերեզմանատան շարունակութիւնը գտնւում է գիւղից դէպի հիւսիս՝ մի ձորի մէջ.

18. ***Տապանաքար.*** *հարթ, 5 տող.*

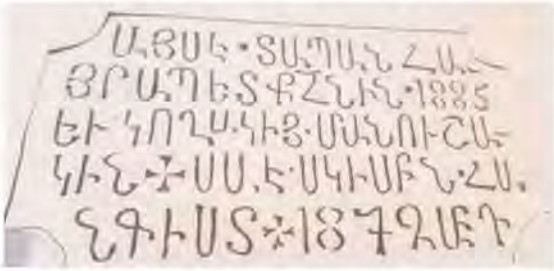

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱ/ ՅՐԱՊԵՏ Ք[Ա]Հ[Ա]Ն[Ա]ԻՆ 1885 / ԵՒ ԿՈՂԱԿԻՑ ՄԱՆՈՒՇԱ / ԿԻՆ ՍԱ Է ՍԿԻՍԲՆ ՀԱ / ՆԳԻՍՏ 1872 ԱՄԻԴ: *(նկ. 19)*

19. ***Տապանաքար.*** *հարթ, 5 տող.*

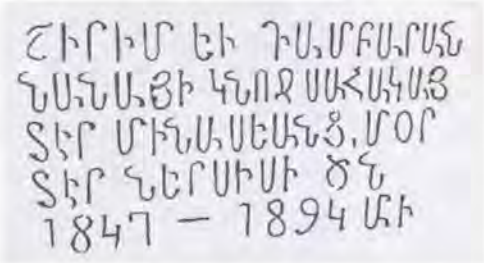

ՇԻՐԻՄ ԵՒ ԴԱՄԲԱՐԱՆ / ՆԱՆԱՅԻ ԿՆՈՋ ՍԱՀԱԿԱՅ / ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆՑ, ՄՕՐ ՏԷՐ ՆԵՐՍԻՍԻ ԾՆ [ՈՒԱԾ] / 1847 -1894 ԱՄԻ: *(նկ.20)*

20. ***Տապանաքար.*** *հարթ, նախորդի կողքին, 4 տող.*

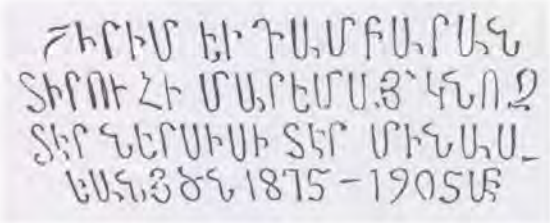

ՇԻՐԻՄ ԵՒ ԴԱՄԲԱՐԱՆ / ՏԻՐՈՒՀԻ ՄԱՐԵՄԱՅ՝ ԿՆՈՋ / ՏԷՐ ՆԵՐՍԻՍԻ ՏԷՐ ՄԻՆԱՍ / ԵԱՆՑ ԾՆ 1875 -1905 ԱՄԻ: *(նկ.21)*

21. ***Տապանաքար.*** *հարթ, 5 տող.*

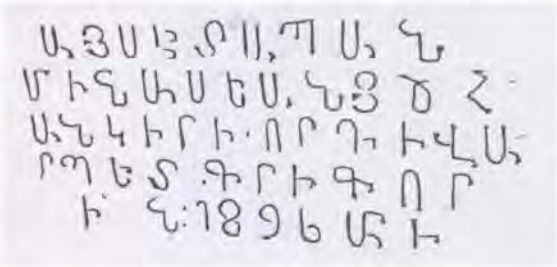

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ / ՄԻՆԱՍԵԱՆՑ Ճ[Ա]Հ / ԱՆԿԻՐԻ. ՈՐԴԻ ՎԱ/ ՐՊԵՏ ԳՐԻԳՈՐ / ԻՆ: 1896 ԱՄԻ: *(նկ.22)*

22. ***Տապանաքար.*** *հարթ, վրան 4 տող.*

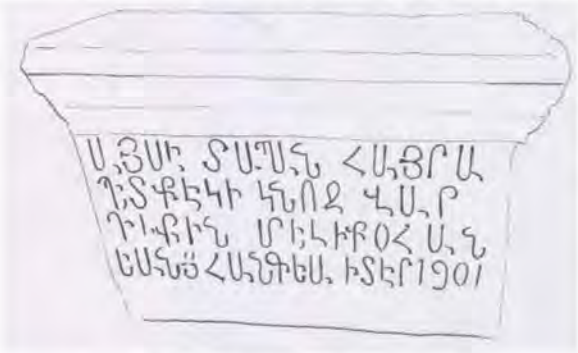

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՅՐԱ / ՊԵՏ ԲԷԿԻ ԿՆՈՋ ՎԱՐ / ԴԷՔԻՆ ՄԷԼԻՔ ՕՀԱՆ / ԵԱՆՑ ՀԱՆԳԵԱ Ի ՏԷՐ 1901: *(նկ.23)*

23. ***Տապանաքար.*** *հարթ, 5 տող.*

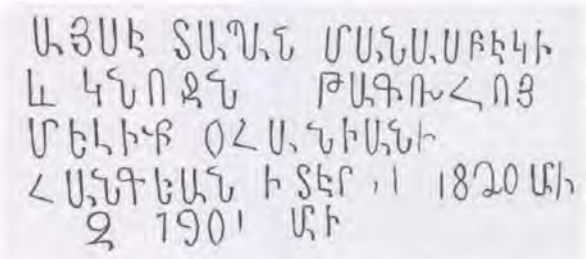

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՆԱՍ ԲԷԿԻ / ԵՒ ԿՆՈՋՆ ԹԱԳՈՒՀՈՅ / ՄԵԼԻՔ ՕՀԱՆԻԱՆԻ / ՀԱՆԳԵԱՆ Ի ՏԷՐ, 1820 ԱՄԻ / Զ 1901 ԱՄԻ: *(նկ.24)*

24. ***Տապանաքար.*** *հարթ, վրան 5 տող.*

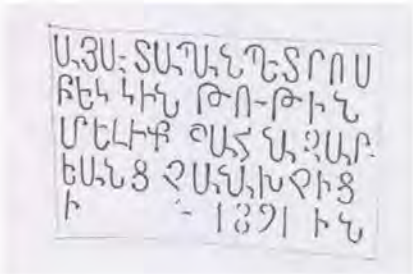

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊԵՏՐՈՍ/ԲԵԿ ԿԻՆ ԹՈՒԹԻՆ / ՄԵԼԻՔ ՇԱՀՆԱԶԱՐ/ ԵԱՆՑ ԶԱՆԱԽԶԻՑ / Ի 1891 ԻՆ: *(նկ.25)*

Այսպիսով, Հին Գորիսի այս նորայայտ արձանագրութիւնները կարեւոր սկզբնաղբիւր են հանդիսանում այնպիսի ժանրի լուսաբանման հարցում, ինչպիսին տոհմագրութիւնն է։ Արձանագրութիւնների հրատարակումը լոյս է սփռում Հին Գորիսի մելիք Հուսէինեան եւ Տէր Մինասանց տոհմերի պատմութեան վրայ։ Այն կարեւորութիւն է ներկայացնում Սիւնիքի տեղական, լոկալ պատմութեան ուսումնասիրութեան խնդրում՝ կոնկրէտ ընտանիքների պատմութեան վեր հանման միջոցով։

Լուսանկարներ՝

Նկ.1. Եկեղեցու բարաւորի արձանագրութիւն:

Նկ. 2 Տապանաքար. Աւագ Քահանայ Խաչատուրի:

Նկ. 3. Տապանաքար Տէր Յարութիւնի:

Նկ. 4. Տապանաքարի բեկոր:

Նկ. 5. Տապանաքար Տէր Ստեփանի:

Նկ. 6. Տապանաքար Ղազար Բեկ Մելիք Օհանեանի:

Նկ. 7. Տապանաքար Մկրտիչ Օհանեանի:

Նկ. 8. Տապանաքար Ստեփանի որդու:

Նկ. 9. Տապանաքար Տիրացու Սարգսի որդի Տէր Մինաս Քահանայի:

Նկ. 10. Տապանաքար Մինասանց Պապու:

Նկ. 11. Տապանաքար Սարգիսի եւ իւր կողակից Ազիզի:

Նկ. 12. Տապանաքար Մինասանց Սարգիսի որդի Ջըհանգիրի եւ իւր կողակից Պալասանի:

Նկ. 13 Տապանաքար Մինասանց Ջհանգիրի որդի Օսէֆին:

Նկ. 14. Տապանաքար Մինասանց Սարգիսի որդի...:

Նկ. 15. Տապանաքար Մինասանց Սարգիսի դուստր Գայիանայի հօրեղբօր որդի Մանուշարի:

Նկ. 16. Տապանաքար Տէր Մինասի հարս Մանոյի:

Նկ. 17. Տապանաքար Մարեմա Յովհաննիսեանի:

Նկ. 18. Տապանաքար Մանուշար Ուզբաշովի:

Նկ. 19. Տապանաքար Հայրապետ Քահանայի եւ կողակից Մանուշակի:

Նկ. 20. Տապանաքար Նանայի:

Նկ. 21. Տապանաքար Տէր Ներսէսի կին Մարեմայի:

Նկ. 22. Տապանաքար Ճհանկիրի որդի Գրիգորի:

Նկ. 23. Տապանաքար Հայրապետ Բեկի կին Վարդեմի:

Նկ. 24. Տապանաքար Մանաս բեկի եւ կնոջ Թագուհու:

Նկ. 25. Տապանաքար Պետրոս բեկի կին Թուրունի:

ՄՀԵՐ ՔՈՒՄՈՒՆՑ

Բան. գիտ. թեկ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառեանի անուան լեզուի ինստիտուտ, Սիւնիքի հայագիտական հետազօտութիւնների կեդրոնի նախագահ

ՍԱԹԵՆԻԿ ԽՈՒՐՇՈՒԴԵԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտ